

Wojciech Wrotkowski

Αἰών Wieczność w teologii Heraklita z Efezu

Αἰὼν πάντα φέρει· δολιχὸς χρόνος οἶδεν ἀμείβειν
οὐνομα καὶ μορφήν καὶ φύσιν ἥδ' ἐ τύχην.

*Wieczność wszystko niesie: długi czas umie odmieniać
imię i kształt, i naturę tudzież los¹.*

*Deum igitur aeternum esse cunctorum ratione
degentium commune iudicium est. [...] Aeternitas
igitur est interminabilis vitae tota simul et perfecta
possessio...*

*Bóg tedy jest wieczny wedle wspólnego sądu
wszystkich tych, którzy dzięki rozumowi żyją. [...]
Wieczność tedy jest całościowym jednocześnie
i doskonałym posiadaniem bezkresnego życia².*

Słowa kluczowe: Heraklit, Bóg, teologia, wieczność, czas, presokratycy

I. Wstęp

Czasowy aspekt Bóstwa pojętego jako *wszechświat* albo *całość* (τὰ ὅλα, B: 72, 65, 10; τάδε πάντα, B64; τὸ πᾶν, B50; τὰ σύμπαντα, B31)³ uwydatnił Efezjczyk imieniem Αἰών (zob. B: 52, 50; por. B1). W ewidentnym odróżnieniu od

¹ *Anthologia Graeca*, IX, 51, 1-2; inaczej Kubiak (21968: 102).

² Anicius Manlius Severinus Boethius, *Consolatio philosophiae*, V, 6, 2-4.

³ Litera A wskazuje na *świadcstwa*, B – na fragmenty *oryginalne*, C – na *imitacje*, np. skrót: DK 31 A28 odsyła do Empedoklesa (rozdz. 31), *świadcstwa* (A z liczbą 28. Dla Heraklita czynię wyjątek, podając tylko literę (A, B lub C) i liczbę, pomijając z reguły skrót (DK) i numer rozdziału (22) w pierwszym tomie zbioru; por. mój artykuł (2003: 78, przyp. 3). Ilekroć brak nazwiska tłumacza, ponoszę pełną odpowiedzialność za przekłady fragmentów lub wyimków z dzieł autorów staro- bądź nowożytnych.

innych Bogów uznawanych powszechnie w Helladzie heraklitejski Bóg-Aiōn ani zrodzony nie został, ani śmierci nie podlega (por. B62). Syn Błosona był przekonany, że Mądre Jestestwo (Σοφόν, B108; por. B: 32, 41), które jest *oddzielone od wszystkiego* (πάντων κεχωρισμένον, B108) i nie zanurza się nigdy (τὸ μὴ Δύνόν ποτε, B16), jest wieczne jako niezapoczątkowane i bezkresne. Fakt, iż efeski βασιλεύς miał jasną świadomość istnienia wiecznego, wieloimiennego Jestestwa, niedwuznacznie poświadczają fragmenty B: 30, 64, 52, 16, 50, 1 oraz testimonium A1.52.

II. Wieczność Boga-wszechświata w aspekcie „materialnym”

Z aforyzmu B30 wiadomo, że

Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις Θεῶν, οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ’ ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

Tego właśnie ładu, tego samego we wszechświecie, nie uczynił nikt z Bogów, ani ludzi, ale był [on] zawsze (ἦν αἰεὶ) i jest (ἔστι), i będzie (ἔσται) ogniem wiecznie żywym (αἰείζων), rozniecającym się wedle miar i gasnącym wedle miar⁴.

Sentencja powyższa splata w sobie zagadnienia różnorodne. Zamierzam je szczegółowo przeanalizować przy innej okazji, tutaj zaś uwagę skupię przede wszystkim na tym, że maksyma B30 (1) ujmuje w aspekcie nieustannie „materialnym” (πῦρ αἰείζων) jednorodność Boga-wszechświata pojmowanego „hylozoistycznie”⁵ i (2) orzeka „czasoprzestrzenną” – jak dziś by się rzekło – totalność (αἰεὶ), która obejmuje sobą ten sam we wszechświecie *ład* (κόσμος) rozciągający się na (2α) wszelką *przeszłość* (ἦν), (2β) całą *teraźniejszość* bądź *doczesność* (ἔστι) i (2γ) wszelką *przyszłość* (ἔσται, B30; jak wyżej)⁶. Z tego powodu wolno twierdzić, iż Hipolit miał pełne prawo zapewniać po siedmuset latach, że zdaniem efeskiego filozofa Bogiem-Piorunem (Κεραυνός, B64), który steruje *wszechświatem* (τάδε πάντα, B64), jest *ogień wiekuisty* (...τὸ πῦρ ... τὸ αἰώνιον...)⁷. Między heraklitejskim określeniem αἰείζων (‘wiecznie żywe’, B30) i Hipolitowym epitetem αἰώνιον (‘wiekuiste’) istnieje nierozzerwalny związek na poziomie nie

⁴ Clem. Al., *Strom.*, V, 14, 104, 2–3 (zob. B30); por. Plut., *De animae procr. in Tim.*, 1014 A6–9.

⁵ Nowożytnie pojęcie „hylozoizm” wykute zostało z: ὕλη (‘materia(l)’) i ζωή (‘życie’); zob. np.: Glucker (1989), Hammond (1895), Spitzer (1881).

⁶ Współgra z powyższymi twierdzeniami sąd Boecjusza (zob. wyżej, motto); tak samo np. Melissos (ap. Simpl., *In Ph.*, IX, 109, 20–21 oraz IX, 162, 24–25; por. DK 30 B: 2, 1): ... οὐκ ἐγένετο, ἔστι δέ, αἰεὶ ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται καὶ ἀρχὴν οὐκ ἔχει οὐδὲ τελευτὴν, ἀλλ’ ἀπειρόν ἐστιν ... αἰεὶ ἦν ὅ τι ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται. εἰ γὰρ ἐγένετο, ἀναγκαῖόν ἐστι πρὶν γενέσθαι εἶναι μηδέν...; por. Emp., DK 31 B21.9; Pl., *Parm.*, 155 d5; *Tim.*, 37 e6; Epicurus, *Epist. ad Herodotum*, 39, 3; Plot., *Enn.*, VI, 1, 13, 4 oraz np. Jaeger (1947: 27–8).

⁷ Hippol., *Haer.*, IX, 10, 7, 5 (zob. B64): ... Κεραυνὸν τὸ πῦρ λέγων τὸ αἰώνιον...

tylko czystej frazeologii, ale i wieczystej filozofii. Semantyczna rozpiętość obu sformułowań jest – i musi być – identyczna pod względem czasowym: oba uwypatniają wieczność.

Uświadomienie sobie głębokiego sensu powyższych konstatacji ułatwia zrozumienie wcześniejszego przekazu chrześcijanina, który bezpośrednio przed przytoczeniem aforyzmu B52 (zob. niżej) zaręcza, że wedle jońskiego mędrca

...ἔστι Παῖς τὸ πᾶν καὶ δι' αἰῶνος αἰώνιος Βασιλεὺς τῶν ὅλων...,

...Dzieckiem (Παῖς) jest wszechświat [*lub*: całość, τὸ πᾶν] i poprzez wieczność (δι' αἰῶνος) wiekuistym (αἰώνιος) Królem wszechrzeczy (Βασιλεὺς τῶν ὅλων)...⁸,

po czym cytuje najbardziej nas tu interesujący fragment B52:

Αἰὼν Παῖς ἐστὶ παῖζων, πεσσεύων Παιδὸς ἡ βασιλῆη.

„Aion (Αἰών) jest bawiącym się, igrającym pionkami Dzieckiem (Παῖς); do Dziecka należy królestwo”⁹.

Skoro – wedle niesfalsyfikowanego zapewnienia Hipolita – nie co innego tylko wszechświat jest (1) heraklitejskim Bogiem-Dzieckiem igrającym pionkami i (2) poprzez wieczność (δι' αἰῶνος) wiekuistym (αἰώνιος) Królem wszechrzeczy (Βασιλεὺς τῶν ὅλων, jak wyżej; por. B53), i skoro skądinąd wiadomo, że Bóg Efezyczyka – jako (1) wiecznie istniejący Λόγος (zob. B: 1, 31, 72 *iunctim*), (2) Zeus-Piorun (Κεραυνός, B64) i (3) wszechrzeczy Król (πάντων Βασιλεὺς, B53; por. wyżej) – nieustannie wszechświatem zarządza, to należy przyjąć, iż jego władztwo i wszechmoc – rozpoznawalne także w *jednym boskim prawie* (εἰς θεῖος νόμος, B114; por. B33) – ogarniają całą wieczność, tj. wszystko to, co *było* (ἦν), to, co *jest* (ἐστὶ) i to, co *będzie* (ἔσται, zob. B30; jak wyżej): κυβερνᾶται πάντα διὰ πάντων (B41). Myślę, że powyższe ustalenia przesądzają o tym, kim/czym jest – i musi być – Αἰών (B52, jak wyżej) utożsamiony przez Jończyka z Dzieckiem, do którego należy *królestwo* (ἡ βασιλῆη, B52; jak wyżej), tj. wszechświat.

⁸ Hippol., *Haer.*, IX, 9, 4, 1–2. Do zrozumienia przytoczonego tekstu nie jest konieczne uzupełnienie Mouravieva, które *de facto* radykalnie zmienia sens bezcennego świadectwa Hipolita. Otóż między: Παῖς i τὸ πᾶν uczony ów bez podania jakichkolwiek racji wstawił: <ὁ Αἰών> i przecinek. Imię heraklitejskiego Boga pojął wprawdzie jako: ὁ αἰὼν (por. niżej, przyp. 13), ale w słowach zacytowanych powyżej nie dostrzegł arcyważnej dla filozofa personifikacji Boga-wszechświata (por. Webster, 1954) uznawszy substantivum τὸ πᾶν ('wszechświat' *lub* 'całość') za przysłówek („entièrement”; zob. Sgp, s.v. πᾶς, D, III, 1) w przekładzie: „...<l'Éternité / le Toujours Etant> est Enfant, entièrement et pour l'éternité Roi éternel de l'univers...” (2000: 535). Własny stosunek do wszelkich emendacji przedstawiłem w artykule (2003: 97–8).

⁹ Hippol., *Haer.*, IX, 9, 4, 2–3 (zob. B52). Grę określaną mianem πεσσεῖα omawiają m.in. Austin (1940) i Kurke (1999).

III. Wieczność Boga-wszechświata w aspekcie racjonalnym

Władza permanentna i niczym nieuszczuplana potęga Jednego, Jedyne-go Mądrego Jestestwa (ἐν τὸ Σοφὸν μόνον, B32; por. B: 41, 108) respektuje zarówno *miary* (μέτρα, zob. B: 94, 30; jak wyżej, por. B31 oraz A: 1.67, 8.6, 10.14), jak i *prawo* (νόμος, zob. B: 114, 33; por. A14a.10), które współtworzą *plan* (γνώμη, zob. B41, por. B78) bezustannego zarządzania całą rzeczywistością, tj. *przeznaczenie* (εἰμαρμένη, zob. B137). Zdaniem Aëtiosa

Heraklit wykazywał, że substancją przeznaczenia [jest] Logos, ten, który przenika substancję wszechświata. A jest nią [αὐτή, sc. substancją przeznaczenia, tj. Logosem] eteryczne ciało, załączek [procesu] powstawania wszechświata oraz periodu ustanowionego wedle miary¹⁰.

Ani sam Efezyjczyk, ani żaden z dawnych egzegetów jego arcydzieła nie dematerializował nigdy Boga-Logosu i dlatego nie „deracjonalizował” nigdy *ognia wiecznie żywego* (πῦρ αἰείζων, B30, jak wyżej; zob. B: 64, 113). Skrupulatne odróżnianie dwóch, komplementarnych względem siebie aspektów jednej, wspólnej dla wszystkich rzeczywistości (ἐν πάντα, B50; por. np. B: 10 i 89: ...ἕνα καὶ κοινὸν κόσμον...) – tj. „racjonalnego” i „materialnego” – nie implikuje żadnego „rozwarstwiania” bytu i rozmnażania sposobów istnienia: jak owym *eterycznym ciałem* (τὸ αἰθέριον σῶμα, jak wyżej) nie może nie być *ogień wiecznie żywy* (πῦρ αἰείζων, B30), tak istniejący wiecznie Logos (Λόγος ἐὼν αἰ, B1) nie może nie być Aionem, tj. Wiecznością (por. B50: ...Λόγον Αἰῶνα...)¹¹.

¹⁰ *De plac. reliq.*, 323, 1–6 (por. A8.4–6):

Ἡράκλειτος οὐσίαν εἰμαρμένης ἀπεφαίνετο Λόγον τὸν διὰ οὐσίας τοῦ παντὸς διήκοντα. Αὕτη δ' ἐστὶ τὸ αἰθέριον σῶμα, σπέρμα τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως καὶ περιόδου μέτρον τεταγμένης.

¹¹ Obiter: późniejsze, dualistyczne pojęcie „czystego ducha” byłoby dla jońskiego monisty nie tylko zbędne, ale i niestosowne, skoro – niezależnie od miejsca i czasu – nakazuje ono uważać „materię” za „bezduszną” i „nieczystą”. Przypominanie istotnych różnic między wczesnogreckim rozumowaniem i mentalnością nowożytną zadłużoną u Platona i Arystotelesa jest konieczne z uwagi na niezliczone rozbieżności w argumentacjach poszczególnych badaczy myśli Heraklita; tak samo np. Adam (1908: 222–3): „...in Heraclitus' philosophy the spiritual is not yet separated from the material. He is still a hylozoist [zob. wyżej, przyp. 5] in the fullest sense, although he leaves the Milesian thinkers far behind when he invests the primal substance not merely with life, but with rationality or thought”. Po przytoczeniu wypowiedzi syna Blossona (m.in. B: 30, 64) i Sekstusa Empiryka (*Math.*, VII, 127–130) Adam konkluduje (1908: 224): „...that the *Logos*, regarded on its material or corporeal side, is Fire, and that Fire, regarded on its spiritual or intellectual side, is the *Logos*”; tak samo później np. Onians (1953: 77, przyp. 9): „λόγος=speech, thought conceived materially as breath, spirit, πνεῦμα”), Cleve (1969: 50–1) i Guthrie, który nie zawsze pamiętał o swych trafnych wnioskach: (1) „...spiritual and material forces are still united as aspects of one and the same entity...”; (2) „...nothing is yet divorced from matter...” (1962: 469, 487); podobnie np. Fattal (2001: 78–9): „En effet, le *logos*-feu est quelque chose de subtil, approchant l'incorporel et le spirituel tout en étant surtout quelque chose de matériel”; całkowicie inaczej np. Frère, który jest pewien, iż Logos efeskiego filozofa nie jest ogniem jako „dépourvu de corporéité” (2003: 34).

Z uprzednio zacytowanym aforyzmem B30 i przekazem Aëtiosa przytoczonym przed chwilą koresponduje relacja innego doksoografa, który o heraklitejskim Bogu-wszechświecie powiada:

...i rodzi się on z ognia, i ponownie ulega ἐκπύρωσις wedle jakichś periodów na przemian przez całą wieczność (τὸν σύμπαντα αἰῶνα). To zaś dzieje się wedle przeznaczenia...¹².

IV. Konkluzja

Wszystkie ocalałe sentencje syna Blossona i późniejsze świadectwa omówione powyżej w analizie synoptycznej dowodzą jednoznacznie, że Jończyk miał jasne pojęcie i dogłębne poczucie wieczności Boga-wszechświata przeobrażającego się cyklicznie (zob. np. B103; por. A1.50–52, jak wyżej): w czasowym aspekcie imię jego definiuje się samo jako Wieczność (Aión, zob. B: 52, 50; por. B1)¹³.

Nie ma żadnego przymusu ani potrzeby (1) komparatystycznego poszukiwania najrozmaitszych znaczeń wyrazu αἰών u innych autorów starożytnych¹⁴ tylko lub głównie po to, by (1α) *a priori* przypisywać je poszczególnym aforyzmom Efezjczyka i niniejszym (1β) uzależniać istotę i sens jego doktryny od wszystkich tekstów antycznych, wyjąwszy jego własne twierdzenia, wskutek czego stają się one albo niejasne, albo względem siebie sprzeczne; (2) arbitralnego redukowania

¹² DL, IX, 8, 5–7 (por. A1.50–2):

... γεννᾶσθαι τε αὐτὸν ἐκ πυρός καὶ πάλιν ἐκπυρῶσθαι κατὰ τινὰς περιόδους ἐναλλάξ τὸν σύμπαντα αἰῶνα. τοῦτο δὲ γίνεσθαι καθ' εἰμαρμένην...

¹³ Tak samo np. Cleve (1969: 85–6): „It is quite a performance not to grasp that Aion (αἰών) is here meant by Heraclitus, in keeping with that well-known inclination of his, as an etymological allusion to *ho aei eon* (ὁ ἀεὶ ἔων), «he who always is», and, accordingly, as one of the names of the god. In Aristotle, there is a passage about *aion*, in the sense of «eternity», being used «divinely» by the sages of old. That this refers to Heraclitus is almost palpable. But such evidence is not heeded nowadays. [...] In all antiquity, nobody was in doubt that in Heraclitus the Aion and the Logos are the same [...]. [...] His Eternity the Logos, then, is a child. The world has the meaning of a play”; tak samo również Deichgräber (1963: 37): „Aion möchte ich heraklitisierend von αἰεὶ aus als «ewige Dauer» fassen. [...] Mit Aion stehen wir wieder in der Welt des Gottes B67, des Urfeuers B30, des Einen”, a także Hussey (1993: 49) i Mouraviev, który nie powołał się wprawdzie na dobrze sobie znane dzieło Clevego, ale w rzeczowniku αἰών musiał – za Clevem – rozpoznawać imię heraklitejskiego Boga, skoro – sprzeciwiając się niemal wszystkim uczonym ubiegłego stulecia (zob. niżej, przyp. 15) – używał majuskuły: Αἰών i tłumaczył je konsekwentnie jako: „L'Éternité” (2000: 535); por. wyżej, przyp. 8; tak samo także Kupis (2001: 350): „wieczność”; podobnie np. West (1971: 159): „He [sc. Heraclitus] represents Aion as a king, and this surely means as a god [...] Aion must be something higher and more universal than an individual man's life [...]”.

¹⁴ Np.: A., *Ag.*, 106; *Pers.*, 263–4; *Supp.*, 574, 582; *Emp.*, DK 31 B: 16.2, 17.11, 26.10, 129.6; E., *Hipp.*, 1109; *Heracl.*, 900; *Med.*, 243; *Orest.*, 981; *Hom.*, *Il.*, V,685; XVI,453; *Pi.*, *I.*, III,18; VII,41–2; VIII,14–5; *N.*, II,8; *O.*, II,10; IX,60; *P.* VIII,97; *fragm.*, 131b; *Simon.*, *Fragm.*, 15, 79 (zob. Danielewicz, 1996: 274–5, 282 oraz 1999: 3,9–41, 360–1); na tych tekstach wymienionych twórców opierali swoje wnioski m.in.: Conche (1987: 446–7), Kahn (1979: 228), Marcovich (1967: 493–4), Mrówka (2004: 165), West (1971: 158–9)...

sensu wyrazu αἰών do wymiaru wyłącznie ludzkiego – tj. od Bogów odseparowanego (por. np. B62) – we wszystkich starogreckich dziełach skomponowanych przed Platońskim *Timajosem* (por. LSJ, s.v.); (3) kategorycznego utożsamiania – by nie rzec: mylenia – sensu wyrazu αἰών ze znaczeniem rzeczownika χρόνος (por. A: 5.6, 10.13, 10.16, 19.3)¹⁵.

W świetle ustaleń uprzednich nic nie usprawiedliwia rezerwowania sensu ‘wieczność’ a *limine* dla wyrazu αἰών w passusie Platońskiego *Timajosa* (37d3–38c3), tj. nic nie uzasadnia domniemania, że omawiane znaczenie jako pierwszy nadał owemu rzeczownikowi dopiero Ateńczyk, *ergo* – żaden inny Hellen żyjący wcześniej nie miał ani potrzeby, ani odwagi, ani prawa tego uczynić¹⁶. Otóż istnieje niemałe prawdopodobieństwo, że jednym z pierwszych greckich filozofów, którzy pojawszy Boga jako wieczność, określili go mianem Αἰών bez dodatkowych epitetów (zob. B52, jak wyżej), był właśnie Heraklit, a Platon mógł się u niego (lub u innych Greków) najzwyczajniej zapożyczyć¹⁷ – bez uszczerbku na swej boskości

¹⁵ Inaczej np. Axelos (1962: 54), Dumont (1991: 78), Jeannière (1959: 106), Ramnoux (1959: 448), Solovine (1931: 58), Tannery (1930): „temps”; Bollack-Wismann (1972: 182), Pradeau (2002: 178, 304): „vie” [byłoby: ζῶνῃ bądź βίος; por. B: 2, 20, 26, 30, 62, 63, 88 oraz 48, 62]; Brecht (1936: 127): „die Weltzeit”; Burnet (1965: 139), Freeman (1948: 28), Guthrie (1962: 478, przyp. 2), Jones (1943: 495), Kirk (1962: 5), Kurke (1999: 257, przyp. 28), Patrick (1889: 103), Prier (1976: 81), Solmsen (1963: 332), Wheelwright (1964: 29): „time”; Conche (1987: 447): „...le Temps destinal, le Temps comme porteur du destin...”; Czerniawski (1992: 18): „życie”; Diels (1922: 88), Snell (1940: 19): „Zeit”; Fairbanks (1898: 43), Ghira (2001: 32), Kahn (1979: 71, 227), Robinson (1987: 37): „lifetime”; Fränkel (1938: 320 / 1960: 264): „human existence” / „das Dasein”; Herrmann (1926: 42): „das Weltgeschick”; Kranz (DK, t. I: 162), Winterhalder (1962: 121): „Lebenszeit”; Marcovich (1967: 493): „(Human) age”; Mette (1979: 195): „das Menschendasein”; Mrówka (2004: 165): „czas życia”; Kubiak (1999: 129), Staff (1929: 23): „czas”; Wesoly (1989: 47): „wiek życia”.

¹⁶ Inaczej np. Solmsen (1963: 331): „In the *Timaeus* αἰών is Plato’s word for eternity. For us this is the first instance where αἰών has this meaning and there can be no doubt that Plato gives the word a new value”, a także Kahn, który analizując aforyzm B52 stwierdził arbitralnie (1979: 228): „[...] in Plato’s *Timaeus* and thereafter, αἰών acquires the technical sense of timeless ‘eternity’ as contrasted with temporal duration. This later technical sense is irrelevant here”; inaczej również Mrówka (2004: 165).

¹⁷ Zob. Chroust (1962). – Już Anaksymander miał rzec (ap. Plut., *Fragm.*, 179.16–17; por. DK 12 A10.5): ... τὴν γένεσιν ἐξ ἀπειροῦ αἰῶνος...; por. Philol., *Fragm.*, 21.4–5, 150.6 (por. DK 44 B21): ... διαμένει τὸν ἀπειρον αἰῶνα...; Hecat., *Fragm.*, 3a, 264, F25.527–8: ... ἐν Αἰδοῦ διατελούντων τὸν ἀπειρον αἰῶνα... Zżyty z Anaksymandrem Anaksymenes miał stwierdzić (ap. Plut., *Fragm.*, 179.34–5; por. DK 13 A6.4): ... τὴν γε μὴν κίνησιν ἐξ αἰῶνος ὑπάρχειν... („...w istocie przynajmniej ruch pochodzi od aionu...”). Z kolei Empedokles określił αἰών epitetem (1) ἄσπετος (ap. Hippol., *Haer.*, VI, 25, 1, 6; VII, 29, 10, 5; por. DK 31 B16; ‘niewystłony’, tj. ‘niewypowiedzianie wielki’; zob. *Sgp.*, s.v.), który – wedle Solmsena (1963: 331) – „suggests eternity”; scharakteryzował go także przymiotnikiem (2) ἔμπεδος (ap. Arist., *Ph.*, 251 a1; Simpl., *In Cael.*, VII, 141, 4 *et alibi*; por. DK 31 B: 17, 26; *tu*: ‘nieustanny’, ‘wieczny’; zob. *Sgp.*, s.v.), który musiał być Akragantyńczykowi bliski: po polsku – *nomen omen* – zwałby się: „Wiekuiśław” lub „Wiecznostław”; por. np. Hom., *Il.*, VI, 208 oraz B29 (częste u greckich imionach zakończenie -κλης implikuje sławę).

Nadmienić warto, że nagrodę pośmiertną – obiecywaną ongi przez Muzajosa i jego syna – przyjaciel Sokratesa opisuje w ironicznym tonie, gdy wspomina (*Resp.*, 363 c6–d2) *odurzenie wiekuiście* (μέθην αἰώνιον), obejmujące *wszystek czas* (τὸν ἀπαντα χρόνον). Podzielam opinię Solmsena (1963:

– za pośrednictwem i nie bez pomocy np. swego pierwszego nauczyciela filozofii w osobie Kratylosa heraklitejczyka¹⁸. Powyższe wnioski narzucają się nieuchronnie w synoptycznej egzegezie respektującej chronologię: myślę, że zamiast pomijać albo unieważniać (1) jasne wypowiedzi syna Blossona o *wieczności* (zob. np. B: 30, 1, 16) splecionej ściśle z problematyką permanencji (zob. np. B: 6, 12, 16, 30, 90, 67, 72, 114) oraz (2) harmonizujące z nimi testimonia, tak aby mowę o wieczności zastrzegać dopiero dla Platona, warto uwzględnić kolejność i uwarunkowania, w jakich poszczególne koncepcje filozoficzne dojrzewały i były werbalizowane¹⁹.

Bibliografia

1. Użyte skróty²⁰:

- DK *Die Fragmente der Vorsokratiker*, griechisch und deutsch von H. Diels, hrsg. von W. Kranz, Band I–III, Dublin–Zürich ¹³1968²¹.
- DL Diogenis Laertii *Vitae philosophorum*, ed. H.S. Long, vol. I–II, Oxford 1964; przekład polski: Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, wstęp K. Leśniak, przeł. I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski przy współpracy B. Kupisa, Warszawa ⁴1988 (¹1982).
- LSJ *A Greek-English Lexicon* compiled by H.G. Liddell and R. Scott; revised and augmented throughout by Sir H.S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the cooperation of many scholars; with a revised supplement, Oxford ⁹1996.
- Sgp *Słownik grecko-polski*, pod red. Z. Abramowiczówny, tomy I–IV, Warszawa 1958–65.

331): „so shameless a promise can hardly have been made by the peddlers of eternal bliss”, uważam jednak – wbrew niemu – że *sens* epitetu αἰώνιον mógł być Akademik odziedziczyć.

¹⁸ Por. Arist., *Metaph.*, 987a32–33: ἐκ νέου τε γὰρ συνήθης γινόμενος πρῶτον Κρατύλῳ καὶ ταῖς Ἡρακλειτείσις δόξαις... Wprawdzie wyobrażali oni sobie wieczność inaczej pod istotnymi względami – statycznie Ateńczyk, Efezjczyk dynamicznie – lecz nie zmienia to żadną miarą faktu, że samo jej pojęcie obaj posiadali.

¹⁹ Zob. np.: Benveniste (1937), Berti (1998), Chroust (1947), Classen (1962), Couloubaritsis (1989), Degani (1961, 1963), Festugière (1949), Fränkel (1960), Gielecki (1913), Junker (1923), Kélessidou (1990), Lackeit (1916), A. Levi (1919), D. Levi (1944), Lloyd (1988), Löwe (1935), O'Brien (1985), Onians (²1953: 200–16, 250–1, 405–6, 411–5 etc.), Owen (1936), Pannwitz (1919), Philippson (1949), Stadtmüller (1951), Whittaker (1971), Zaccaria Ruggiu (1998). Por. Šijaković (2001: 316–8).

²⁰ Skróty łacińskich imion autorów starożytnych i tytułów ich dzieł objaśnia m.in. Sgp i LSJ; zob. <http://www.stoa.org/abbreviations.html>

²¹ Historia filozofii poucza, że uczniowie nie zawsze i nie wszędzie głoszą dokładnie te same poglądy, co ich Mistrzowie. Niemala część uczonych uznała jednomyślnie, że zbiór Dielsa (⁴1922) został przez Kranza (w latach: ⁵1934 i ⁶1951) pod każdym względem poprawiony i ulepszony. Przekonałem się, że jest inaczej. Sądzę, że wersje Kranza zawsze warto z propozycjami Dielsa porównywać. Zdarzało się, że Kranz rezygnował czasami z celnych sugestii swego Nauczyciela, niekiedy aprobował i utrwał jego błędy, choć bywało i tak, że je korygował i usuwał.

2. Literatura zacytowana:

- Adam, J. 1908. *The Religious Teachers of Greece*, Edinburgh.
- Austin, R.G. 1940. *Greek Board Games*, „Antiquity” 14: 257–71.
- Axelos, K. 1962. *Héraclite et la philosophie*, Paris.
- Benveniste, É. 1937. *Expression indo-européenne de l'éternité*, „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris” 38 (1): 103–12.
- Berti, E. 1998. *Tempo ed eternità*, w: *Filosofia del Tempo*, a cura di L. Ruggiu, Milano: 12–26.
- Bollack, J., Wismann, H. 1972. *Héraclite ou la séparation*, Paris.
- Brecht, F.J. 1936. *Heraklit. Ein Versuch über den Ursprung der Philosophie*, Heidelberg.
- Burnet, J. 1965. *Early Greek Philosophy*, New York.
- Chroust, A.H.C. 1947. *The Meaning of Time in the Ancient World*, „New Scholasticism” 21: 1–70.
- 1962. *Plato's Detractors in Antiquity*, „The Review of Metaphysics” 16 (1): 98–118.
- Classen, C.J. 1962. (rec.) E. Degani, *Αἰών. Da Omero ad Aristotele*, Padova 1961, „Gnomon” 34 (4): 366–70.
- Cleve, F.M. 1969. *The Giants of Pre-sophistic Greek Philosophy*, vol. I–II, The Hague (1965).
- Couloubaritsis, L. 1989. *La notion d'Aion chez Héraclite*, w: *Ionian Philosophy*, edited by K.J. Boudouris, Athens: 104–13.
- Conche, M. 1987. *Héraclite. Fragments*, Texte établi, traduit, commenté par..., Paris (1986).
- Czerniawski, A. 1992. *Heraklit z Efezu. Zdania, przeł...*, Łódź.
- Danielewicz, J. 1996. *Liryka starożytnej Grecji*, oprac..., Warszawa–Poznań.
- 1999. *Liryka grecka, tom II, Melika*, oprac..., Warszawa–Poznań.
- Degani, E. 1961. *Αἰών da Omero ad Aristotele*, Padova.
- 1963. *Epilegomena su αἰών*, „Rivista di filologia e di istruzione classica” (n.s.) 41: 104–10.
- Deichgräber, K. 1963. *Rhythmische Elemente im Logos des Heraklit*, Darmstadt.
- Diels, H. 1922. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, griechisch und deutsch von..., Berlin.
- Dumont, J.P. 1991. *Les écoles présocratiques*, Paris.
- Fairbanks, A. 1898. *The First Philosophers of Greece*, London.
- Fattal, M. 2001. *Logos, pensée et vérité dans la philosophie grecque*, Paris.
- Festugière, A.J. 1949. *Le sens philosophique du mot αἰών. À propos d'Aristote, De Caelo, I, 9*, „La Parola del Passato” 4: 172–89 (przedruk w: tenże, *Études de philosophie grecque*, Paris 1971: 254–71).

- Fränkel, H.F. 1938. *A Thought Pattern in Heraclitus*, „The American Journal of Philology” 59 (3): 309–37.
- 1960. *Eine heraklitische Denkform*, w: *Wege und Formen frühgriechischen Denkens. Literarische und philosophiegeschichtliche Studien*, hrsg. von F. Tietze, zweite, erweiterte Auflage, München: 253–83.
- Freeman, K. 1948. *Ancilla to The Pre-Socratic Philosophers*, Oxford.
- Frère, J. 2003. *Le Logos selon Héraclite*, w: *Logos et Langage chez Plotin et avant Plotin*, sous la direction de M. Fattal, Paris: 13–35.
- Ghira, D. 2001. *Eraclito*, fr. 52 D, „Maja” 53: 31–5.
- Gielecki, W. 1913. *Pojęcie czasu i wieczności w filozofii greckiej przed Sokratesem*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU” (Kraków–Warszawa 4: 204–8).
- Glucker, J. 1989. *Who Invented „Hylozoism”?*, w: *Ionian Philosophy*, ed. by K.J. Boudouris, Athens: 165–71.
- Guthrie, W.K.C. 1962. *A History of Greek Philosophy*, vol. I. Cambridge.
- Hammond, W.A. 1895 *Hylozoism: A Chapter in the Early History of Science*, „The Philosophical Review” 4 (4): 394–406.
- Herrmann, F. 1926. *Heraklit, Über das All*, Berlin.
- Hussey, E.L. 1993. *The Presocratics*, London (1972).
- Jaeger, W. 1947. *The Theology of the Early Greek Philosophers*, transl. by E.S. Robinson, Oxford.
- Jeannière, A. 1959. *La pensée d'Héraclite d'Éphèse et la vision présocratique du monde avec la traduction intégrale des fragments*, Aubier.
- Jones, W.H.S. 1943. *Heracleitus, On the Universe*, w: *Hippocrates*, with an English Translation by..., vol. IV, London (1931).
- Junker, H.F.J. 1923. *Über iranische Quellen der hellenistischen Aion-Vorstellung*, w: *Vorträge der Bibliothek Warburg 1921–22*, hrsg. von F. Saxl, Berlin.
- Kahn, C.H. 1979. *The Art and Thought of Heraclitus*, Cambridge.
- Kélessidou, A. 1990. *Le temps chez les Présocratiques: Actualité de certaines conceptions*, w: *Θησαύρισμα: Ἀριστεῖον πνευματικὸν εἰς τὸν Δικαῖον Β. Βαγιακάκου*, Athenai.
- Kirk, G.S. 1962. *Heraclitus. The Cosmic Fragments*, Cambridge (1954).
- Kubiak, Z. 1968. *Muza grecka. Epigramaty z antologii palatynskiej*, wybór oprac., przeł. i wstępem poprzedził..., wyd. II, rozszerzone, Warszawa.
- 1999. *Z aforyzmów Heraklita*, w: tenże, *Literatura Greków i Rzymian*, Warszawa.
- Kupis, B. 2001. *Presokratycy. Heraklit*, „Meander” 56 (5–6): 345–58.
- Kurke, L. 1999. *Ancient Greek Board Games and How to Play Them*, „Classical Philology” 94 (3): 247–67.
- Lackeit, C. 1916. *Aion: Zeit und Ewigkeit in Sprache und Religion der Griechen*, 1. Teil: *Sprache*, Königsberg.

- Levi, A. 1919. *Il concetto di tempo nei suoi rapporti coi problemi del divenire e dell'essere nella filosofia greca sino a Platone*, „Rivista di Filosofia Neo-scolastica” 11: 44–68, 119–137, 255–78, 371–405.
- Levi, D. 1944. *Aion*, „Hesperia” 13 (4): 269–314.
- Lloyd, G.E.R. 1988. *Czas w myśli greckiej*, w: *Czas w kulturze*, wybrał, opracował i wstępem opatrzył A. Zajączkowski, Warszawa: 207–59.
- Löwe, R. 1935. *Kosmos und Aion*, Gütersloh.
- Marcovich, M. 1967. *Heraclitus, Greek Text with a Short Commentary*, Editio Maior, Mérida.
- Mette, H.J. 1979. *Der Spielende Gott*, „Philologus” 123 (2): 195–201.
- Mouraviev, S.N. 2000. *HERACLITEA. Édition critique complète des témoignages sur la vie et l'œuvre d'Héraclite d'Éphèse et des vestiges de son livre*. Deuxième partie: Traditio. A. Témoignages et citations. 2. De Sénèque à Diogène Laërce. Textes réunis, établis et traduits par..., Sankt Augustin.
- Mrówka, K. 2004. *Heraklit. Fragmenty: nowy przekład i komentarz*, Warszawa.
- O'Brien, D. 1985. *Temps et éternité dans la philosophie grecque*, w: *Mythes et représentations du temps*, recueil préparé par D. Tiffenau, dans la collection: *Phénoménologie et Herméneutique*, dirigée par P. Ricoeur et D. Tiffenau, Paris: 59–85.
- Onians, R.B. 1953. *Origins of the European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time and Fate*, Cambridge (1951).
- Owen, E.C.E. 1936. *Αἰών and αἰώνιος*, „The Journal of Theological Studies” 37: 265–83, 390–404.
- Pannwitz, R. 1919. *Das Kind Aion. Der erste Ring oder Der Ring der Zeit*, Nürnberg.
- Patrick, G.T.W. 1889. *The Fragments of the Work of Heraclitus of Ephesus on Nature*. Transl. by..., Baltimore.
- Philippson, P. 1949. *Il concetto greco di tempo nelle parole aion, chronos, kairos, eniautos*, „Rivista di Storia della Filosofia” 4: 81–97.
- Pradeau, J.F. 2002. *Héraclite, Fragments (Citations et témoignages)*. Traduction, introduction, notes et bibliographie par..., Paris.
- Prier, R.A. 1976. *Archaic Logic. Symbol and Structure in Heraclitus, Parmenides and Empedocles*, The Hague.
- Ramnoux, C. 1959. *Vocabulaire et structures de pensée archaïque chez Héraclite*, Paris.
- Robinson, T.M. 1987. *Heraclitus, Fragments: a Text and Translation with a Commentary*, by..., Toronto.
- Snell, B. 1940. *Heraklit, Fragmente*, griechisch und deutsch, hrsg. und übersetzt von..., München (1935).

- Solmsen, F. 1963. (rec.) *E. Degani, Aion da Omero ad Aristotele, Padova 1961*, „The American Journal of Philology” 84 (3): 329–32.
- Solovine, M. 1931. *Héraclite d'Ephèse, Doctrines philosophiques*, Paris.
- Spitzer, H. 1881. *Über Ursprung und Bedeutung des Hylozoismus. Eine philosophische Studie*, Graz.
- Stadtmüller, G. 1951. *Aion* („Geschichte im Wort”), „Saeculum” 2: 315–20.
- Staff, L. 1929. Heraklit, *Myśli*. Przeł...., Warszawa.
- Šijaković, B. 2001. *Bibliographia praesocratica*, Paris.
- Tannery, P. 1930. *Pour l'histoire de la science hellène. De Thalès à Empédocle*, Paris 1887²².
- Webster, T.B.L. 1954. *Personification as a Mode of Greek Thought*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes” 17 (1/2): 10–21.
- Wesoły, M. 1989. *Heraklit w świetle najnowszych badań*, „Studia Filozoficzne” 284–5 (7–8): 33–47.
- West, M.L. 1971. *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford.
- Wheelwright, P.E. 1964. *Heracitus*, New York (1959).
- Whittaker, J. 1971. *God, Time, Being. Two Studies in the Transcendental Tradition in Greek Philosophy*, Oslo.
- Winterhalder, L. 1962. *Das Wort Heraklits*, Erlenbach.
- Wrotkowski, W. 2003. *Ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἐκάστου. Weryfikacja stanu badań nad fragmentem B67 Heraklita z Efezu*, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 3 (5): 77–135.
- Zaccaria Ruggiu, A. 1998. *Aion, Chronos, Kairos. L'immagine del tempo nel mondo greco e romano*, w: *Filosofia del tempo*, a cura di L. Ruggiu, Milano: 293–318.

²² Zob. <http://philoctetes.free.fr/heraclite.htm>.

Αἰών**Eternity in the Theology of Heraclitus of Ephesus**

Key words: Heraclitus, God, theology, eternity, time, Presocratics

This article presents an attempt to establish the Heraclitean meaning of the word αἰών in the fragment B52 (Diels-Kranz). In the author's view the very starting-point and only sound basis for that kind of endeavor should be meticulous, unbiased analysis of relevant aphorisms of the Ephesian sage and corresponding testimonies. Synoptic scrutiny of them substantiates the understandable conclusion that proud Heraclitus had an unambiguous and independent opinion about eternity. His God – identified with the one and common world – is eternal not only in his „material” aspect as πῦρ αἰεζῶον (‘an ever-living fire’, B30), but also in „rational” one as Λόγος ἐὼν ἀεί (‘Logos existing always’, B1). Consequently, one of his various names is Αἰών (‘He Who Always Is’).